

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СПЕЦІАЛЬНІЙ ПЕДАГОГІЦІ ТА ПСИХОЛОГІЇ

УДК 376.3–053.4/.5–056.264:81:372.4

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПОСІБНИКА З ПОДОЛАННЯ ТРУДНОЩІВ ЗАСВОЄННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЛЕКСИКИ І ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ

Грибань Г. В.

Статтю присвячено питанню створення навчального посібника з подолання труднощів засвоєння та використання лексики і зв'язного мовлення для дітей молодшого шкільного віку з особливими мовленнєвими потребами. Обґрунтовується необхідність створення навчального посібника як ефективного дидактичного засобу, що забезпечує розвиток імпресивного та експресивного словника, уточнення лексичних значень, розширення семантичних полів та активізацію мовленнєвої діяльності. Представлено методологічні принципи укладання посібника: поступове ускладнення матеріалу, використання завдань для активізації різних каналів сприймання інформації, використання ігрового персонажа як мотиваційної складової, поєднання лексичної роботи із завданнями по формуванню та розвитку зв'язного мовлення. Запропонований посібник спрямований на підвищення рівня мовленнєвої компетентності, розвиток комунікативної ініціативи та формування здатності будувати послідовні висловлювання.

Ключові слова: мовленнєвий розвиток, лексична сторона мовлення, зв'язне мовлення, діти з особливими освітніми потребами, труднощі в навчальній діяльності, навчальний посібник.

The article is devoted to the creation of a teaching manual aimed at overcoming difficulties in the acquisition and use of vocabulary and coherent speech in primary school children with special speech needs. The necessity of developing such a manual as an effective didactic tool is substantiated, as it ensures the development of receptive and expressive vocabulary, clarification of

lexical meanings, expansion of semantic fields, and activation of speech activity. The methodological principles of compiling the manual are presented: gradual increase in the complexity of the material, the use of tasks that activate different channels of information perception, the use of a game character as a motivational component, and the integration of vocabulary work with tasks focused on the formation and development of coherent speech. The proposed manual is aimed at improving the level of speech competence, developing communicative initiative, and forming the ability to construct coherent utterances.

Keywords: speech development, lexical aspect of speech, coherent speech, children with special educational needs, learning difficulties, teaching manual.

Динамічні зміни у сфері освіти висувають перед педагогами нові вимоги та потребують переосмислення підходів до навчання дітей. Особливо гостро постає питання створення умов, що забезпечують рівний доступ до якісної освіти дітей з особливими освітніми потребами. Тенденції розвитку освіти характеризуються модернізацією форм організації навчального процесу, зокрема поширенням змішаного формату навчання, який поєднує дистанційну (онлайн) та очну (офлайн) форми роботи. Такий формат, з одного боку, розширює можливості для індивідуалізації навчання, використання цифрових ресурсів, мультимедійних засобів та інтерактивної взаємодії; з іншого – створює нові виклики для дітей з особливими освітніми потребами, насамперед для тих, які мають порушення мовлення.

Актуальності набуває пошук ефективних засобів і навчальних інструментів, здатних забезпечити повноцінне засвоєння навчального матеріалу, розвиток мовленнєвої активності та подолання індивідуальних труднощів у дітей з особливими мовленнєвими потребами. Таким засобом, що забезпечує реалізацію вищезазначених завдань, може виступати навчальний посібник.

Навчальний посібник, як і підручник, належить до основних видів навчальної літератури і розглядається як доповнення або поглиблення змісту підручника [5]. Проте, навчальний посібник може охоплювати окремі теми, розділи чи аспекти навчальної програми, забезпечуючи їх поглиблене, практично-орієнтоване та корекційне опрацювання. У такому форматі навчальний посібник створює для дитини доступне й зрозуміле середовище для опанування навчального матеріалу відповідно до її індивідуальних потреб та

можливостей. Він містить вправи, завдання та ілюстрації, які полегшують сприймання інформації, активізують пізнавальну діяльність та допомагають дитині поступово формувати необхідні мовленнєві уміння.

Дослідження науковців вказують на те, що діти, які мають навіть незначні прояви порушення мовленнєвого розвитку, нерідко становлять основний контингент невстигаючих учнів. Передусім це проявляється в труднощах засвоєння предметів мовного циклу [4]. Неповне засвоєння та опанування мовленнєвих компонентів негативно впливає на розвиток комунікативних умінь, зокрема на здатність добирати й поєднувати слова відповідно до ситуації спілкування, розуміти смислові відтінки та вибудовувати зв'язні висловлювання. Діти з особливими мовленнєвими потребами мають недостатню сформованість лексики та зв'язного мовлення, що призводить до труднощів у вираженні власних думок, побудові послідовних розповідей, розумінні смислу почутого або прочитаного, що, у свою чергу, гальмує пізнавальний та соціальний розвиток дитини, а також перешкоджає успіхам у навчанні.

Недорозвинення лексичної сторони мовлення негативно впливає на засвоєння інших компонентів мовленнєвої системи (фонетико-фонематичної системи, складової будови, граматичної будови, зв'язного мовлення). Лексичний розвиток дітей з особливими мовленнєвими потребами визначається не лише кількісними параметрами словника, а й низкою якісних особливостей. Імпресивний (рецептивний) словник забезпечує здатність дитини розуміти значення слів, мовленнєві інструкції, ситуаційний та контекстуальний смисл, тобто слугує базою для повноцінного сприймання мовлення оточення. Експресивний (продуктивний) словник, натомість, визначає можливість самостійно добирати й використовувати слова у власних висловлюваннях.

Імпресивний та експресивний словник у таких дітей формується нерівномірно, що зумовлює суттєві відмінності між обсягом засвоєної лексики та лексики, що використовується. Особливої уваги потребує той факт, що навіть

за відносно ширшого імпресивного словника його якісні характеристики залишаються недостатньо сформованими: діти неточно розуміють значення слів, слабо орієнтуються в смислових відтінках і контекстуальних зв'язках, плутають предметну співвіднесеність лексичних одиниць.

Недостатність експресивного словника виявляється в труднощах добору слів, розмитості лексичних значень та нездатності точно передати потрібний смисл. Часто такі діти мають труднощі при здійсненні узагальнень та класифікацій, що призводить до фрагментарності семантичних полів, обмеженості асоціативних зв'язків та нестійкості лексико-семантичних відношень. Усе це впливає на формування зв'язного мовлення, адже висловлювання дітей стають непослідовними, логічно незавершеними, зі спрощеною або порушеною смисловою структурою.

Такі особливості імпресивного та експресивного словника обумовлюють потребу в цілеспрямованій корекційно-розвивальній роботі, яка має бути спрямована на уточнення значень слів, розширення активного лексичного запасу, формування міцних лексико-семантичних зв'язків і розвиток умінь оперувати словом у різних мовленнєвих ситуаціях. Систематичне та методично організоване лексичне тренування сприятиме не лише збагаченню словника, а й підвищенню загальної мовленнєвої активності дітей, формуванню їх здатності до зв'язного, точного та змістовного висловлювання.

Не менш важливо, що здатність до навчання в школі та його успішність залежить від рівня оволодіння дитиною зв'язним мовленням. Адекватне сприймання та відтворення текстових навчальних матеріалів, вміння давати розгорнуті відповіді на запитання, самостійно викладати свої судження – усі ці та інші навчальні дії потребують достатнього рівня розвитку зв'язного мовлення [2, 3]. У дітей з особливими мовленнєвими потребами рівень розвитку зв'язного мовлення, як правило, є зниженим і характеризується порушеннями смислової цілісності висловлювань, труднощами у встановленні логічних зв'язків між частинами повідомлення, обмеженістю обсягу висловленої думки

та недостатньою структурованістю. Такі діти часто демонструють ускладнення в доборі мовленнєвих засобів, порушення послідовності та завершеності висловлення, що істотно впливає на якість їх навчальної діяльності та засвоєння навчального матеріалу. У навчальній діяльності спостерігаються труднощі з переказом, описом предметів та явищ, складанням плану, встановленням логічних зв'язків у текстах, формулюванням міркувань та висновків. Усе це впливає на засвоєння матеріалу з різних навчальних предметів, знижує рівень навчальної мотивації та комунікативної активності.

У контексті психолінгвосинергетичного підходу на перший план виходить формат навчального посібника. Зокрема, навчальний посібник з подолання труднощів засвоєння та використання лексики і зв'язного мовлення є структурованим, наочним і корекційно спрямованим інструментом мовленнєвого розвитку дитини. Він забезпечує поєднання різних методів роботи, дозволяє ефективно організовувати самостійні заняття, зберігаючи системність, поетапність і мотивацію до мовленнєвої діяльності. З-поміж іншого, для підтримання мотиваційної складової, у навчальному посібнику використаний персонаж який супроводжує дитину протягом всього навчання. Такий герой сприймається дитиною позитивно, адже він виступає як «друг-помічник» а не вчитель. Персонаж звертається до учня доброзичливо та доступно, пропонує разом розв'язувати завдання, ділиться підказками, заохочує до пошуку правильних відповідей та щиро радіє успіхам. Він викликає симпатію та підтримує під час навчання. Завдяки цьому знижується рівень тривожності, пов'язаної з виконанням навчальних завдань, а процес засвоєння матеріалу набуває ігрового характеру. Наявність постійного героя сприяє формуванню в учня відчуття підтримки та супроводу, адже дитина не залишається наодинці з труднощами. Такий підхід активізує внутрішню мотивацію, оскільки навчання починає сприйматися не як обов'язок, а як спільна пригода. Крім того, персонаж виконує роль навігатора: допомагає швидко орієнтуватися в структурі посібника, позначає важливі етапи, вводить

нові теми та завдання, нагадує про алгоритми виконання дій. Таким чином, створюється «ефект гри», який не лише підтримує інтерес, а й забезпечує послідовність, доступність і психологічний комфорт навчання.

Питання оптимального поєднання ігрових та навчальних форм роботи є предметом постійного наукового аналізу, оскільки саме їх баланс забезпечить ефективну адаптацію дитини до вимог шкільного середовища. На це вказують науковці, зазначаючи, що: «Особливо важливе поєднання гри з навчальною діяльністю в початкових класах, коли складний перехід від дошкільного дитинства до школи зумовлює поступову зміну провідних видів діяльності – ігрової на навчальну» [1]. Гра має виняткове значення для дітей молодшого шкільного віку з особливими мовленнєвими потребами, оскільки саме в ігровій діяльності створюється природне, позитивне та безпечне середовище для мовленнєвої активності. Гра допомагає знизити напругу та подолати страх помилитися, характерний для дітей що мають труднощі в навчальній діяльності. Ігрові ситуації сприяють засвоєнню нової лексики, граматичних форм та звукової структури слова, адже навчальний матеріал подається в захопливій та легкій для сприймання формі. Через дидактичні ігри дитина навчається будувати висловлювання, дотримуватися логічної послідовності, планувати та підтримувати діалог. Це особливо важливо для розвитку зв'язного мовлення, яке у дітей з особливими мовленнєвими потребами формується уповільнено та має структурні порушення.

Крім того, ігрова діяльність є ефективним засобом впливу на когнітивні процеси – увагу, пам'ять, мислення, уяву, що тісно пов'язано з формуванням мовленнєвої компетентності. Гра також розвиває соціально-комунікативні навички: уміння домовлятися, ініціювати діалог, підтримувати взаємодію та дотримуватися правил спілкування. Завдяки цьому діти легше інтегруються в колектив, проявляють більшу впевненість у міжособистісній взаємодії й охочіше використовують мовлення в реальних ситуаціях. Ігрова форма роботи дозволяє логопеду та вчителю врахувати індивідуальні особливості дитини,

адаптувати завдання відповідно до її можливостей і підтримувати високу мотивацію до навчання. Таким чином, гра виступає не лише засобом розваги, а й потужним інструментом корекційно-розвивального впливу, що забезпечує гармонійний мовленнєвий, когнітивний і соціальний розвиток дітей молодшого шкільного віку з особливими мовленнєвими потребами.

Розробка навчального посібника вимагає дотримання принципу поетапного ускладнення навчального матеріалу. Усі нові поняття, терміни та види навчальної діяльності вводяться поступово: від найпростіших і зрозумілих дітям до більш складних та абстрактних. Така послідовність допомагає учням переходити від початкового ознайомлення з матеріалом до його свідомого застосування в мовленнєвій практиці. Необхідною умовою цього процесу є регулярне повторення вже опрацьованого матеріалу на кожному новому етапі, що підтримує наступність та запобігає надмірному навчальному навантаженню. Ефективність навчального посібника значною мірою залежить від різноманітності застосованих методів навчання. Найкращі результати досягаються тоді, коли теоретичний матеріал поєднується з різними видами завдань: на розуміння, аналіз, порівняння мовних явищ та вироблення практичних умінь. Важливе місце займають завдання, що вимагають елементів самостійності, адже вони допомагають сформувати внутрішню мотивацію, розвивають відповідальність за власний результат і сприяють становленню мовленнєвої активності учня.

Однією з ключових методичних засад є адаптація матеріалу до індивідуальних потреб та можливостей дітей. Це передбачає врахування рівня їхнього мовленнєвого розвитку, темпу опанування нової інформації, специфічних труднощів та особливостей пізнавальної діяльності. Така адаптація може забезпечуватися через варіативність завдань різного рівня складності, додаткові пояснення, візуальні підказки або підтримуючі коментарі.

Структура навчального посібника повинна бути логічно впорядкованою й зручною для користування. Чітка система заголовків, рубрик і тематичних

блоків допомагає учням орієнтуватися в матеріалі, організовувати власну роботу та поступово оволодівати навичками самостійного навчання. Важливу роль відіграють схеми, малюнки, блок-схеми, таблиці та піктограми, що підтримують зорове сприймання, роблять абстрактні поняття наочними та сприяють кращому запам'ятовуванню інформації.

Невід'ємною частиною є широкий спектр практичних завдань, що дають можливість застосовувати вивчений матеріал у різних мовленнєвих та життєвих ситуаціях. Вагомого значення набуває організація зворотного зв'язку та контролю. Різні види перевірочних завдань дають можливість учневі та вчителю оцінити рівень засвоєння матеріалу, вчасно виявити труднощі та скоригувати подальшу роботу. Водночас, зміст посібника має базуватися на сучасних, науково обґрунтованих джерелах та бути поданим у доступній формі для учнів з різним рівнем підготовки. Це забезпечить його актуальність, надійність і практичну цінність як навчального інструмента.

Слід зазначити, що навіть під час очного навчання обмежений часовий ресурс занять часто не дозволяє повною мірою відпрацювати та подолати індивідуальні труднощі засвоєння та використання лексики і зв'язного мовлення. Саме тому навчальний посібник стає засобом продовження та закріплення роботи поза межами занять, підтримує безперервність корекційно-розвивального процесу, сприяє самостійній активності дитини та участі батьків у мовленнєвому тренуванні.

Психолінгвосинергетичний алгоритм навчально-методичного забезпечення, що покладено в основу посібника, дозволяє враховувати як когнітивні, так і соціо-емоційні аспекти мовленнєвого розвитку та, завдяки гнучкості, забезпечує можливість адаптації до індивідуальних особливостей дитини. Такий алгоритм передбачає поетапне залучення вищих психічних функцій, а саме: уваги, пам'яті, мислення, уяви, у процес формування мовленнєвих умінь і навичок. Важливою складовою цього процесу є використання завдань що передбачають залучення функцій та операцій певної

модальності (зорової, слухової, моторної), стимулюють міжаналізаторні зв'язки та забезпечують глибше осмислення й узагальнення мовного матеріалу. Даний підхід дозволяє підвищити ефективність корекційно-розвиткової роботи, оскільки поєднання різних модальностей сприяє формуванню цілісного мовленнєво-пізнавального досвіду дитини та розвитку її комунікативної компетентності. Крім того, психолінгвосинергетичний підхід орієнтований на створення умов для внутрішньої мотивації дитини до мовленнєвої активності, підтримку її позитивного емоційного стану. Передбачена можливість адаптації навчальних завдань і методичних прийомів до рівня мовленнєвого досвіду, темпу засвоєння та особистісних потреб учня.

Поєднання лексичної роботи із завданнями, спрямованими на формування та розвиток зв'язного мовлення, є важливою умовою ефективного мовленнєвого розвитку молодших школярів, зокрема дітей з особливими мовленнєвими потребами. Лексичні вправи, спрямовані на уточнення значень слів, розширення словникового запасу, встановлення семантичних зв'язків та активізацію словника, створюють основу для побудови повноцінних висловлювань. Водночас, включення таких вправ у структуру завдань на складання речень, опис предметів, переказ текстів, створення висловлювань за опорними словами чи ілюстраціями забезпечує перенесення нової лексики в реальну мовленнєву практику. Такий інтегрований підхід сприяє формуванню послідовності, логічності та змістової цілісності висловлювань, а також розвитку навичок планування. Систематичне поєднання лексичної роботи із завданнями по формуванню та розвитку зв'язного мовлення допомагає дитині не лише засвоювати нові слова, але й активно включати їх у різні комунікативні ситуації, що робить мовлення більш точним, виразним і граматично організованим.

Отже, у контексті сучасної освітньої парадигми навчальний посібник є невід'ємною складовою ефективної системи підтримки дітей з особливими мовленнєвими потребами, забезпечуючи наступність, гнучкість і цілісність мовленнєвого розвитку незалежно від формату навчання. Він також сприяє

реалізації індивідуального підходу, формуванню комунікативної компетентності, розвитку пізнавальної активності та емоційно-вольової сфери учнів. Такий посібник виконує не лише інформаційну, але й корекційно-розвиткову та мотиваційну функції, створюючи умови для інтеграції логопедичних технологій в загальноосвітній процес і забезпечуючи ефективну взаємодію між педагогом, дитиною та її найближчим соціальним оточенням.

Література:

1. Бібік Н. Гра в навчанні молодших школярів: варіативність підходів до застосування. Український педагогічний журнал, 2023. № 3. С. 197–204
2. Данілавичюте Е., Трофименко Л., Ільяна В., Рібцун Ю., Мартинюк З., Грибань Г. Психолінгвістичні дидактичні технології діагностики і подолання мовленнєвих порушень у молодших школярів з тяжкими порушеннями мовлення: навчально-методичний посібник [Електронний ресурс]. – Київ: Інститут спеціальної педагогіки і психології НАПН України, 2022. – 847 с. – Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734273/>
3. Данілавичюте Е., Трофименко Л., Мартинюк З., Аркадьєва О., Грибань Г. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Корекція мовлення» для 1–4 класів спеціальних закладів загальної середньої освіти для дітей з тяжкими порушеннями мовлення [Електронний ресурс]. – Київ: Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, 2024. – 102 с. – Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/743652/>
4. Соботович Є. Ф. Вибрані праці з логопедії. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 308 с.
5. Українська бібліотечна енциклопедія. Навчальний посібник [Електронний ресурс]. – Київ: Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого, 2019. – Режим доступу: https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA?utm_source

